

В'ячеслав Мордвінцев

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ ВЛАДИ

Старообрядництво як феномен соціорелігійного життя України заслуговує на більш гідне місце серед досліджуваних нині історичних проблем. Адже, як відомо, саме старообрядницькі громади являли собою могутній опозиційний табір царизму в Росії. Але чи тільки для Росії постало це питання? Величезна дореволюційна історіографія, присвячена цій проблемі, за незначним винятком, висвітлює старообрядництво як явище суто російське, очевидно забуваючи про те, що два з чотирьох найбільших центрів старообрядництва — Стародубщина та Вітка — знаходились на території Білорусії та України. На сьогоднішній день (за станом на 1 січня 1998 р.) в Україні знаходиться всього 64 громади старообрядницької церкви, кількість порівняно з іншими невелика. В основному це: Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Одеська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська область (Репнінський р-н), та м. Київ¹. Але ж слід врахувати, що основний центр старообрядницьких поселень у XVII–XVIII ст. знаходився на території Стародубського полку — нині це Брянська область Росії. Можливо саме завдяки старообрядцям та їх русифікаційній ролі територія колишнього українського полку відійшла

до Росії і була зарахована до числа «исконно русских земель»?

Вже в другій половині XVII ст. Україна стала одним з основних напрямків масового відтоку з Росії старообрядницького населення. Перші потаємні поселення старообрядців в Україні, за свідченням деяких авторів XVIII ст. (наприклад, Івана Алексеєва, протоієрея Журавльова), з'являються на території Стародубського полку вже в 1667 р.² Тоді, після рішення Московського Вселенського собору 1666–1667 рр., щодо покарання старовірів «градським казненням», «многие народы, оставляющие своя пределы, течаху в Стародубскую область и тамо пустыни населяюще»³.

Чому ж саме сюди прагнули втікачі? Тоді Стародубщина та північ Чернігівщини відзначилися великою кількістю річок, боліт, лісів; поряд проходив кордон з Річчю Посполитою, так що московському уряду не так то й легко було дістати втікачів. Близькість до Польщі та Литви дозволяла, у випадку нових переслідувань, порівняно легко втекти за кордон, а також створювала сприятливі умови для торгівлі. Місцева влада та, зацікавлена в освоєнні розорених у роки Руїни земель, також поблажливо ставились до втікачів.

¹ Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любимцев О. О. Географія релігій. — К.: «АртЕк», 1998. — С. 440.

² Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии // Труды Кевской духовной академии. — 1860. — Кн. 3. — С. 206.

³ Журавлев А. И. Полное историческое известие... — М., 1890. — С. 73.

Згодом, жорстока внутрішня політика Петра I, тяжкий податковий гніт, злигодні та бідування, спричинені Північною війною, призвели до того, що вже в першому-другому десятилітті XVIII ст. старообрядницькі поселення з'являються майже на всій території України. В 1724 р. священників Харківського повіту зобов'язали слідкувати за паствою і не допускати у своїх приходах появи розкольників⁴. В документах середини 30-х рр. згадується про поселення старообрядців у Ніжині, Почепі, Королевці, Седневі та Симеоновці Чернігівського полку, в Батурині, Чернігові, Новгород-Сіверському, Стародубі, Воронежі, в містечку Ропську⁵. Крім того, в Стародубському полку, старовіри проживали в селах Лобановці, Синьому Колодязі, Раєвичах, Дідівці, Войтенках, Бобовичах, Займліні, Вишинкові, Тополях, в містечку Будищах Полтавського полку та в селах Марчихиній Буді, Неплюєвці, Пустому Роді, Кочупах, Студенці Ніженського полку і в багатьох інших містах та селах Гетьманщини⁶. На Правобережжі старообрядці селилися в основному в маєтностях заможних польських магнатів. Окрім вищезгаданих Вітковських слобід в маєтностях пана Халецького, існували великі слободи і на землях князя Чарториського. В 1755 р. з слободи Спасової та з інших його слобід «вийшло людей в одну описную малороссийськую волость з 2000 душ»⁷. Згадуються на Правобережжі також сло-

боди Покжай (за шляхтичем Ф. Турчанином), Пісчана, Деміївка⁸.

В 1760 р. з описних розкольникських слобод багато старообрядців переселилися на південь України до фортеці Св. Єлизавети (Нова Сербія)⁹. У 1757 р. до Хотинського паші був посланий гоноць для розшуку розкольникського лжеархієпископа та інших розкольників¹⁰. В цьому ж документі згадуються старообрядницькі поселення в Молдавії — слобода Вітрянка поблизу Яс¹¹. В кінці 70-х рр. за Дунаєм «в турецької області» згадується вже про великі старообрядницькі слободи (Орехівка та ін.)¹². Мав свої плани щодо розселення старообрядників на Україні в останній гетьман Кирило Розумовський. В 1763 р. до фортеці Св. Єлизавети прийшли повірені від проживаючих в Польщі (на терені України та Білорусії) російських розкольників двадцяти п'яти чоловік і просили від усіх їх, які проживали в Польщі, так і в Балті, на Кубані (некрасівців), про дозвіл переселитися на степи між Доном, Терекком та Кубанню (місцевість називали Можари — тут розкольники селилися ще в 1688 р.¹³ в кількості 70 тисяч дворів¹⁴). У грудні 1771 р. граф Ян Ходкевич дав дозвіл на заснування в м. Чорнобилі старообрядницького монастиря. Засновниками його були селянин Ілларіон з Вітки, Павло Григор'єв та Никифор Ілларіонов з Стародубщини, які відділилися від інших з тої причини, що

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІА України в м. Києві). — Ф. 2007 («Харківське духовне правління»), оп. 1, спр. 6. — Арк. 15.

⁵ Там само. — Ф. 55 («Канцелярія міністерського правління»), оп. 2, спр. 427. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Спр. 160. — Арк. 13–35.

⁷ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 2580. — Арк. 66.

⁸ Там само. — Ф. 80 («Стародубська полкова канцелярія»), оп. 1, спр. 9. — Арк. 5–8.

⁹ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 3490. — Арк. 18.

¹⁰ Там само. — Спр. 3033. — Арк. 21.

¹¹ Там само. — Арк. 19.

¹² Там само. — Спр. 9046. — Арк. 1 зв.

¹³ Дополнение к Актам историческим. — Т. XII. — С. 242.

¹⁴ Дилеев М. Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII–XVIII вв. — № 49. — С. 236.

«Стародубье, вблизи хохлов и москалей нельзя спастись»¹⁵.

Отже, як бачимо, географія розселення старообрядців на Україні була дуже широка і не обмежується тільки описними розкольницькими слободами на Стародубщині та Чернігівщині. Старовіри селилися на півночі і на півдні, на сході — на Слобожанщині і на західних землях, де в кінці XVIII ст. організувалася навіть Білокриницька єпархія старообрядницької церкви¹⁶.

Старообрядці вели досить замкнутий спосіб життя, тому їхні компактні поселення збереглися подекуди і до наших днів, зокрема на Вінничині та Полтавщині.

Яким же було ставлення влади до старообрядцьких громад? Зазвичай, влада намагалася придушити церковний розкол силою, вдаючись навіть до військових експедицій. Ось уривок однієї з інструкцій, що була видана військовій експедиції, яка направлялася в 1743 р. до Архангельської губернії: «розкольників в тих скитах та пустинах не залишати, будинки їх спалити..., якщо ж від-

биватися будуть, то по них і стріляти»¹⁷. Місцеві комісії в справах розкольників, які іноді очолювали самі митрополити, посиляли військові команди в місця зосередження розкольників. Вони нападали на села, грабували будинки забирали майно, знущалися над селянами, б'ючи та заковуючи їх у кайдани¹⁸. Після цього по країні, як правило, прокочувалася чергова хвиля самоспалень¹⁹, причому, люди нерідко вбачали в цьому чи не єдиний вихід з усіх бід та знущань.

За даними на 1753 р. по всій Російській імперії нараховувалося 36842 старообрядців (з них 17296 чоловіків та 19546 жінок). Проте ці дані офіційної статистики дуже умовні, адже потаємних старообрядців було значно більше. Більшість із записних знаходилась в Москві та повіті (4781) і в Московській губернії (11337), а також на Нев'яновському заводі (4165), де значно легше було слідкувати за їх переписом. Кількість же розкольників на окраїнах точно ніколи не визначалася, та це, напевне, було б і не можливо²⁰. На думку тверського єпис-

¹⁵Филарет. История русской церкви. Период 5-й, синодальное управление (1721–1826). — М., 1859. — С. 92–93.

¹⁶Таранец С. В. Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине. — К., 1999. — С. 42; Его же. Старообрядчество Подолии. — К., 2000; Шабанова Г. М., Тищенко Т. Д. Ценный источник для изучения истории старообрядчества на юге Украины // Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Одеса, 1996. — С. 103.

¹⁷Полное собрание законов Российской империи. — Изд. 1-е. — СПб., 1830. (Далі — ПСЗ). — Т. XI. — № 8845. — С. 986.

¹⁸ПСЗ. — Т. XV. — № 113057. — С. 765.

¹⁹Самоспалення проходить через все XVIII ст., навіть захоплюючи XIX ст. Найбільший же розмах його припадає на кінець XVII — початок XVIII ст., коли самознищення набуває епідемічного характеру, забирає з собою десятки тисяч жертв. Тільки за 16 років (з 1675 по 1691 р.) в різних місцях було 37 випадків самоспалення і загинуло народу більше двадцяти тисяч — Дмитриевский В. Раскол старообрядчества в Ростовско-Ярославском крае перед временем Св. Дмитрия, Митрополита Ростовского. — Ярославль, 1909. — С. 75. Приймаючи «вогняне хрещення», старообрядці надіялись позбутися над собою влади «нечестивого» монарха-антихриста. Окрім самоспалення сучасники розповідають ще про самозаморення, самозакланья. В Муромських лісах були навіть спеціальні «морильні» — будинки без вікон та дверей, куди садовили людей сотнями через стелю, а потім закривали цей єдиний вихід. Самоутоплення та самозакланья (люди різали себе ножами) не набули поширення — Хрисанф Лопарев. Отрицательное писание о новоизобретенном пути самоубийственных смертей. Рукопись 1691 г. // Памятники древней письменности. — СПб, 1895, — Т. 108. В 1720 р. поблизу Калуги на розкольницькому цвинтарі було виявлено багато поховань зі зв'язаними руками руками та ногами й подушками на устах — люди були поховані живими — ПСПР. — Т. I. — СПб., 1869. — № 33. — С. 57; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. правительствующего Синода (Далі — ОДДАСС). — Т. I. — № 180. — С. 180. Детальніше про самоспалення див.: Смирнов П. Самоистребление в русском расколе // Христианское чтение. — СПб., 1898. — Ч. II. — С. 170–193; Сапожничко Д. И. Самоожжение в русском расколе. — М., 1891.

копа Афанасія, на той час, якщо не третя, то хоча б четверта чи п'ята частина російського народу перебувала в потаємному розколі²¹.

Назріла необхідність зміни політики уряду стосовно такого явища, як розкол, що відчули в російському суспільстві вже в кінці царювання Єлизавети Петрівни. В 1760 р. імператриця маніфестом відкликала поселенців із Вітки на місця попереднього проживання. Її наступник, Петро III, повторив виклик, проте впровадження нового внутрішньополітичного курсу щодо старообрядців по-справжньому почалося лише в період царювання Катерини II (1762–1796). Чи не першим проявом зміни політики в цій сфері стала записка колишнього директора Московського університету, а з 1763 р. обер-прокурора Синоду І. Е. Меліссіно, в якій, поряд з реформами церковних звичаїв та обрядів, пропонувалося дозволити старообрядцям мати відкриті церкви, «дабы они ещё худших сект вновь не заводили»²².

Протилежні погляди висловлювали представники вищого духовенства, в даному разі вищезгаданий єпископ Афанасій, який вважав, що коли дозволено буде розкольниками, що виходять із-за кордону, будувати церкви, то «явно церковь российская надвое расколется, одна будет православная, а другая раскольников и не токмо в великом числе находящиеся внутри государства явные записаныя раскольники с ними совокупляются, но и потаежно содержащие раскол»²³. А

«когда к ним какие пристанут зломысленники уповая на великое свое число удобно весьма возмущение в государстве и бунт начати могут»²⁴. Врешті-решт, архієреї Синоду вирішили, що повернути розкольників до Росії можна лише на тих умовах, на яких живуть старовіри всередині імперії. І ні в якому разі не дозволяти їм будувати церкви, утримувати своїх священиків і мати стародруковані книги²⁵.

Указом від 4 грудня 1762 р. Катерина II явила всім втікачам свою монаршу «милість та благовоління», дозволяючи повернутися і прощаючи їм всі попередні «злочини», «надеясь, что они возчувствовал к ним сии Ея Императорскаго Величества оказываемые матерния щедроты потщатся поселясь в России пожить спокойно и в благоденствии в пользу свою и всего общества»²⁶.

Ще до опублікування цього указу старообрядців, які виходили з Польщі, стали записувати в подвійний оклад, «однако ж при всем том, как о бритье бород, так и в ношении указанного платья принуждения им не чинить...»²⁷. Хоча ще зовсім недавно спеціальними Сенатськими указами суворо наказувалося розкольникам носити такий одяг, який обумовлювався ще указами Петра I, а також носити особливі мідні знаки з написом «Борода — лишняя тягота, с бороды пошлина взята»²⁸.

А 14 грудня 1762 р. вийшов маніфест Катерини II «О позволении раскольникам выходить и селиться в России»,

²⁰Нечаев В. В. Раскольничья контора (1725–1762) // Описание дел и бумаг Московского архива министерства юстиции. — М., 1889. — Кн. 7. — Отд. II. — С. 49–60.

²¹Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА.). — Ф. 163 («Розкольницькі справи»), оп. 1, спр. 20. — Арк. 2–3.

²²Там само. Спр. 19; Чтения в имп. об-ве истрии и древностей российских при Московском ун-те (далі: ЧОИДР). — Кн. 4. — 1871. — отд. V. — С. 114–121.

²³РДАДА. — Ф. 163, оп. 1, спр. 20. — Арк. 3.

²⁴Там само. — Арк. 4.

²⁵Там само. — Арк. 7.

²⁶ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 59, спр. 2580. — Арк. 3.

²⁷ПСЗ. — Т. XVI. — № 11683. — С. 79.

²⁸ОАДДАС. — Т. XXXII. — № 250. — С. 659.

яким старообрядцям, «в рассуждение добровольного их выхода», пробачалася втеча і запевнялося, що вони не будуть покарані і за всі інші скоєні злочини. Від них не вимагалася вже носіння особливого плаття та гоління борід. Держава надавала розкольникам певну свободу вибору: вони могли повернутися до своїх поміщиків або ж записатися в розряд державних селян чи купецтво. В маніфесті обумовлювалося тільки, що старовіри повинні «платить такой раскольнический оклад, какой и прочие здешние раскольники платят, а помещикам зачитаемы будут в рекруты, или из собираемых с них впредь по прошествии льготных лет доходов, давана будет из казны плата, а они ничем кроме обыкновенных в казну платежей отягощены не будут». Кожному поселенцю надавалися пільги: звільнення від сплати податків і робіт терміном на 6 років²⁹. Такий же указ вийшов у травні 1763 р. і стосувався тих селян, що втікали від поміщиків з однією лише різницею, що їм не надавалося ніяких пільг³⁰.

Місце поселення майбутніх переселенців вказувалося у спеціальному додатку до маніфесту. Старовіри могли селитися лише в Сибірській (поблизу Тобольська та Усть-Тюменегірської фортеці), Астраханській (поблизу Саратова), Оренбургській (по р. Самарі, але не ближче ніж за 40 верст від Оренбургу) губерніях та Білогородській єпархії у Валуйському повіті³¹. В 1774 р. їм було дозволено селитися також у Воронежській, Білогородській та в Казанській губерніях³².

Не дуже покладаючись на «материнские щедроты» російської імперат-

риці і її уряду, а також мабуть і не особливо бажаючи селитися всередині імперії, освоювати нові землі в сутичках з туземним населенням, та ще й платити подвійний подушний податок, вітковські старообрядці не квапилися покидати обжиті місця. Деякі дослідники згадують навіть повстання на Вітці в 1763 р., наслідком якого і була військова експедиція Маслова³³.

Члени Синоду взагалі вважали, що «заграничным возвращаться в Россию нужды крайней не предвидется для того, что они там всякую свободу имеют и как хотят, так и веруют и живут. К тому ж ни прав государственных, ни должностей общенародных, ни рекрутских наборов не знают, а повинуются только одним своим помещикам, которые ими партикулярно користуються»³⁴. Як і при Ганні Іоанівні це питання було вирішене силою. В серпні 1763 р. генерал Маслов отримав наказ вирушити з корпусом до польських кордонів і на Вітку, щоб таким чином повернути втікачів. В 1764 р. операція була успішно проведена і близько 20 тисяч жителів вітковських слобід були виселені в Росію, переважно до Сибіру³⁵.

В 1763 році була ліквідована і особлива установа, яка відала розкольницькими справами — Розкольницька контора. Юридично вони підпорядковувались тепер губернаторським, провінційним та воєводським канцеляріям, а справи купців розглядалися в міських магістратах³⁶.

Таким чином, старообрядці дещо урівнювалися в правах з іншим населенням. В грудні 1764 р. було випущено всіх розкольників, що утримувалися в монастирях, (з 1735 р. було розіслано більше 1050 чоловік)³⁷. В тому ж таки

²⁹ПСЗ. — Т. XVI. — № 11725. — С. 131.

³⁰ЦДДА України в м. Києві. — Ф. 59, спр. 2580. — Арк. 21.

³¹ЦДДА України в м. Києві. — Ф. 59, спр. 8234. — Арк. 15–16, 32–33, 42–43.

³²ПСР. — Т. II. — Петроград, 1915. — № 750. — С. 83.

³³Геринг И. Раскол и секты в русской церкви. — СПб., 1903. — С. 67.

³⁴РДАДА. — Ф. 163, оп. 1, спр. 20. — Арк. 9.

³⁵Филарет (Гумилевский). История русской церкви. — М., 1859. — С. 150.

³⁶ПСЗ. — Т. XIV. — № 11989. — С. 466.

році вирішили провести нову ревізію, щоб виявити потаємних розкольників, яких « в разных местах не мало умножилось ». Було наказано: « оных всех обложить в двойной раскольнической оклад, и как с прежними, так и с записавшимися, поступать равно... не чиня им никакого притеснения и принуждения в бритье бород и в ношении указанного платья ». В одному з пунктів говорилося, що ті, хто ходить до православної церкви і лише « по своему недоразумению крестятся двуперстным сложением » розкольниками не вважати³⁸.

Отже, перестала братися до уваги одна з основних ознак, за якою Духовним регламентом рекомендувалося розпізнавати старовірів. З 1765 р. заборонили створювати слідчі розкольників комісії на місцях, які прославилися своїми безчинствами і жорстокостями, причому, без відома Сенату³⁹. Священиків же навіть стали зобов'язувати підпискою, щоб вони до записних розкольників в будинки без їхньої згоди не заходили і « погроми та задирства » не чинили⁴⁰. Селяни стали вимагати « грамоти за рукою государині », щоб наказано було їх нікому не зачіпати, а звільнити їх від подвійного податку і не силувати ходити до церкви та слухати священиків⁴¹. Звісно, що задовольнити ці вимоги імператриця не могла та й не збиралася, а тих хто ухилявся від сплати подвійного податку відсилали на Нерчинські заводи⁴². Як і раніше, їм заборонялося пропагува-

ти і агітувати за розкол, а спійманих проповідників жорстоко карали⁴³.

Початок 70-х років XVIII ст. ознаменувався новим підходом уряду до релігійних справ: в одному з указів спеціально обумовлювалося, що при їх вирішенні « сие дело не инако... ибо, что меньше к нему от правительства окажется уважения, тем менее утвердится безумство таковое в несмышленных умах »⁴⁴. Врешті-решт у 1782 р. старообрядці були звільнені від сплати подвійного податку⁴⁵. Навіть саме слово « розкольник » ніде більше в книгах і списках не вживали⁴⁶. Одночасно з цим їм були повністю повернуті і громадянські права. Коли на виборах у Новгород-Сіверському купецький голова балотував одних розкольників, то в Сенаті з цього приводу було сказано: « не исключается никто от гражданских должностей..., поелику всякий неизъёмлемо пользуется наравне с прочими общим правом »⁴⁷. На першому місці стояли вже не релігійна приналежність, а майновий ценз.

Що ж стосується політики Павла I (1796–1801) щодо старообрядців, то це мабуть було чи не єдине внутрішньополітичне питання, при вирішенні якого він дотримувався лінії своєї матері. В 1798 р. він дозволив старообрядцям мати церкву і священиків, користуватися стародрукованими книгами⁴⁸. Наближений до Павла I митрополит Платон склав правила, згідно з якими передбачалося об'єднати старообрядництво з офіцій-

³⁷ПСР. — Т. I. — СПб., 1910. — № 214. — С. 255–256.

³⁸Там само. — № 169. — С. 203–204; ПСЗ. — Т. XVI. — № 12067. — С. 597.

³⁹ПСР. — Т. I. — № 278. — С. 320.

⁴⁰Там само. — № 365. — С. 410.

⁴¹ПСЗ. — Т. XVI. — № 12272. — С. 946.

⁴²Там само. — С. 947.

⁴³ПСР. — Т. II. — Петроград, 1915. — № 893. — С. 215; № 1021. — С. 324–326; ПСЗ. — Т. XIX. — № 14231. — С. 1068.

⁴⁴ПСЗ. — Т. XIX. — № 13838. — С. 545.

⁴⁵Там само. — Т. XXI. — № 15581. — С. 745.

⁴⁶ПСР. — Т. II. — № 1096. — С. 408.

⁴⁷ПСЗ. — Т. XXII. — № 16238. — С. 438.

⁴⁸ПСЗ. — Т. XXV. — № 18428. — С. 133.

ною церквою. У жовтні 1800 р. вони були затверджені як такі, що мають загальноімперське значення. Служба в таких «єдиновірних» церквах мала правитися за старообрядницькими правилами та книгами, спеціально обумовлювалося, щоб не було «хулы ни с единой стороны»⁴⁹. Слід сказати, що рух за «єдину» віру започаткувався на Україні, де в 1781 р. архієпископом словенським була освячена старообрядницька церква в Знам'янці Єлисаветградського повіту, де повинен був правити службу поставлений архієпископом священник. Проте старообрядці хотіли отримати більше самостійності, тому навіть після організаційного вирішення питання про об'єднання, а фактично — підпорядкування старообрядницькій офіційній церкві «єдиновір'я» поширювалося дуже слабо. Старообрядництво й надалі продовжувало існувати незалежно від офіційного православ'я.

Зрозуміло, що зміна політики Російської імперії по відношенню до проблеми старообрядництва віддзеркалювалася в розпорядженнях місцевої адміністрації України-Гетьманщини. Щоправда, тут спостерігаються і певні місцеві особливості. Так у 1750 р. в Гетьманщині було ліквідовано Міністерську канцелярію і жителі стародубських слобід остаточно перейшли в підпорядкування Київської губернської канцелярії⁵⁰. Але це суперечило планам українського гетьмана Кирила Розумовського, який поступово почав відновлювати автономію України в складі Російської імперії. І він, посилаючись на грамоту «на избрание гетьмана и на утверждение чина гетьманского», за якого «всем в Малой России жительствоующим и земле свои имею-

щим, судом и расправою быть ведомым в малороссийских судах и общенародные повинности несть равно с прочими малороссийскими жителями»⁵¹. Стародубські старообрядці у свою чергу засипали Київську губернську канцелярію своїми скаргами на стародубського полковника Максимовича, бунчукового товариша Жоравку та інших українських старшин і державців⁵². Головним питанням суперечок на Україні між старшиною та старовірами стала знову земля. Сама необхідність вирішення цих земельних суперечок і підштовхнуло в подальшому Катерину II до надання старообрядцям політичних прав, яких вони були позбавлені ще на початку XVIII ст.

В 1754 р. була заснована спеціальна слідча комісія для розгляду всіх скарг з обох сторін⁵³. До неї повинні були входити як українські, так і російські депутати, проте панівне становище в комісії займали росіяни, причому військові. В 1756 р. було прийнято рішення, що всі мірні питання буде розглядати секундмайор Київського гарнізону Єфремов разом з малоросійським депутатом⁵⁴. Іноді земельні суперечки перетворювалися в криваві побоїща між старовірами та місцевим населенням. Сенат, побоюючись, що це може стати перепоною для повернення російських втікачів із-за кордону (більшість з яких бажали селитися тільки на Стародубщині), в тому ж таки 1754 р. змусив комісії спірні з малоросійськими власниками землі розмежувати і поділити для видимості земляними курганами та іншими знаками»⁵⁵. З перервами комісія пропрацювала аж до 1779 р., залишивши після себе сотні аркушів справ, які розглядалися роками,

⁴⁹Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода (1721–1878). — М., 1879. — С. 351.

⁵⁰ПСЗ. — Т. XIII. — № 9773; ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 59, оп. 1, спр. 6667. — Арк. 7.

⁵¹Лилеев М. Вказ. праця. — С. 173–174.

⁵²ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 59, оп. 1, спр. 2076. — Арк. 5.

⁵³Там само. — Спр. 2445. — Арк. 1–2.

⁵⁴Там само. — Спр. 8027. — Арк. 9–10.

⁵⁵Там само. — Спр. 6470. — Арк. 65 зв. — 66.

а іноді й десятиліттями⁵⁶. Українська старшина не дуже то й рахувалась з цією комісією і намагалась розглядати скарги в Стародубській полковій канцелярії, іноді навіть не запрошуючи туди російських представників (на це скаржився у 1755 р. управитель описних слобід колезький асесор Морозов)⁵⁷.

Тим часом, гетьман Розумовський ще у 1753 р. пропонував за прикладом Києво-Печерської Лаври віддати старообрядців у підданство власникам тих земель, на яких вони поселилися⁵⁸. А в 1760 р. він просив дозволу в Єлизавети на поселення старообрядців на пустуючих землях, пожалуванних йому в Почепівській та Батуризькій волостях, при тій умові, що подвійний податок за них буде сплачений в казну, «с таковым при том определением: чтоб до них, кроме меня, яко помещика моих деревень, никакой другой управитель не интересовался, и они бы при вышеупомянутых государственных оброках, обыкновенную крестьянскую повинность мне отправляли»⁵⁹. За спеціальним дорученням Розумовського два вітковських монахи — Феодосій та Філарет, склали докладний опис старообрядницьких поселень на Правобережжі: «В польской стороне близ границы российской под владением старосты Гомельского кн. Черторыжского имеется населенных великорусскими людьми до 30 слобод, в которых от 50 до 100 и более дворов в каждой слободе есть. Да под владением подкомория киевского Халецкого имеется слобод 20, в том числе местечко Ветка. Да и под владением разных польских шляхтичей в княжестве Литовском много населено слобод одними великорусскими людьми, и

как они слышали, что только по реку Березу имеется слобод до 70, в других же местах польских по всей Великой Польши даже до границы турецкой, на подолье и около Волощины весьма многое число слобод населено одними великороссийскими людьми. К тому же и в волоской земле весьма многое ж число поселилося слободами...»⁶⁰.

Ці ж монахи принесли гетьману від жителів цих слобід прохання, де йшлося про виділення для них ґрунтів із пустошів в Стародубському полку для поселення, про дозвіл користуватися стародрукованими книгами, щоб з них не брали рекрутів і зобов'язувалися платити податки та виконувати повинності нарівні з українцями⁶¹.

Однак резолюції імператриці на це прохання Розумовського так і не послідувало — вона була зайнята війною, та й сили її на той час уже мабуть слабіли. Питання про переселення розкольників вирішувалося вже за наступних царів. За короткий період свого правління Петро III пожалував в Гетьманщині 6 слобід своєму генерал-ад'ютанту Андрію Гудовичу у вічне і спадкове володіння, проте останній так і не встиг вступити у володіння ними⁶².

Тим часом Розумовський, не втрачаючи надію вирішити питання про становище старообрядців на Україні, подав своє донесення і новій імператриці катерині II в листопаді 1763 р. Посилаючись на численні скарги українських поміщиків, він знову прохав повернути їхні землі та підпорядкувати старовірів гетьманській адміністрації (у 1760 р. ті були «от судов малороссийских выключены»). За великою відстанню до Києва українські селяни,

⁵⁶Там само. — Спр. 8442. — Арк. 119.

⁵⁷Там само. — Спр. 2076. — Арк. 18.

⁵⁸Лилеев М. Вказ. праця. — С. 174.

⁵⁹Там само. — С. 215.

⁶⁰Там само. — С. 211.

⁶¹Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. I. — С. 265–266.

⁶²Лилеев М. Вказ. праця. — С. 232–235.

більшість з яких були бідними, змушені були покинути свої тяжби і гетьман вказував на те, що розкольники, «будучи тем ободрены, вяще умножать свои дерзновенные поступки...»⁶³. Але Катерина II в 1764 р. українським старообрядцям звеліла «судимым быть в Киевской губернской канцелярии»⁶⁴. Таким чином місцевим поміщикам не здійснилася і надія на отримання судових прав над колишніми підданими⁶⁵.

Спочатку, після того як старообрядницькі слободи були описані, обкладені податком і підпорядковані Київській губернській канцелярії було засновано волосне правління⁶⁶. Кожен рік з в'їтів та «краших» людей всіх слобід вибиралися бурмістр та виборний, які приводились до присяги в губернській канцелярії і які повинні були «по силе данных им от оной губернской канцелярии указов и инструкций по должности своей будучи при оном волосном правлении всякие волосные нужды добропорядочно отправлять»⁶⁷. Існувала і така інстанція, як волосний схід представників від усіх слобід, на якому, до речі, розподілялися податки поміж жителями слобід. Основною фігурою в кожній слободі був в'їт, як правило, один із самих заможних старовірів. В'їт мав право заарештувати і кинути до темниці в волосному правлінні будь-кого із слобожан, забрати землю, накласти штраф. Решилов, оцінюючи роль і значення в'їтів та бурмістра, писав з цього приводу таке: «Все метяжи, непослушание и противности святой церкви от оных войтов, а народ простой на них, яко на учителей взирает»⁶⁸.

Проте старообрядницьке самоуправління проіснувало недовго. В 1754 р. «от нестерпимой от иных слобод обывателей тяглости и крайних как от полковой стародубовской старшины так и от прочих малороссиян обид и озлобления» жителі стародубських і чернігівських розкольницьких слобід подали прохання до Київської губернської канцелярії, щоб призначений був до них управитель, причому обов'язково з військових. В тому ж році від Сенату і був призначений управителем слобід офіцер Морозов, якому наказувалося захищати права жителів, слідкувати і ловити там втікачів та дезертирів з солдат і драгунів⁶⁹.

Замість волосного правління була створена волосна контора описних розкольницьких слобід, при якій знаходився виборний бурмістр. В 1758 р. до Морозова були призначені ще три чоловіки «по их только прошению, а не по обывательскому желанию»⁷⁰. В слободі Климовій було влаштовано два управительських двора за волосний кошт «и тако от времени до времени расходу со обывателей более прежнего происходит»⁷¹. Користі ж з двох цих управителів було мало (у 1761 р. був призначений ще один управитель — надвірний радник Тітов і спеціальним указом було велено призначати управителів на розсуд Київської губернської канцелярії)⁷². «Хотя два управителя и состоят и от случающихся слободским обывателям как от полковой стародубской канцелярии, так и от протчих малороссийских мест и заграницы обидах всячески защищать стараются, тое остается безо всякого успеха»⁷³. Слобожани просили ліквідувати та-

⁶³РДАДА. — Ф. 13 («Справи про Україну»), оп. 1, спр. 60. — Арк. 2–3.

⁶⁴ЦДДА України в м. Києві. — Ф. 59, оп. 1, спр. 6470. — Арк. 63 зв.

⁶⁵Там само. — Спр. 6956. — Арк. 1–2.

⁶⁶Там само. — Спр. 4315. — Арк. 5.

⁶⁷Там само. — Арк. 5.

⁶⁸ОДДАСС. — Т. 1. — № 28. — С. 581.

⁶⁹Лилеев М. Вказ. праця. — С. 181–183.

⁷⁰ЦДДА України в м. Києві. — Ф. 59, оп. 1, спр. 4315. — Арк. 6.

⁷¹Там само. — Арк. 10.

⁷²Там само. — Арк. 76.

ке управління, але на їх прохання від київського генерал-губернатора відповіді не було. Лише в 1782 р., з утворенням Чернігівського намісництва, волосна контора описних розкольніцьких слобід була ліквідована.

Щодо кількості населення розкольніцьких слобід, то в 1756 р. було зафіксовано 8221 чоловіча душа (разом з трьома лаврськими слободами). Динаміку зростання кількості населення 1761 та 1765 рр. дають простежити матеріали таблиці 1.

Оскільки слободи Ардонь, Свяцька та Тимошкін Перевіз знаходилися у підданстві Києво-Печерської лаври, то по ним велася окрема статистика (таблиця 2).

Різде зменшення кількості населення після 1741 р. пов'язане з тим, що слобожани стали підданими Києво-Печерської лаври і багато хто після цього втік до інших слобід або за кордон.

Відомість 1743 р. (таблиця 3) цінна тим, що дає змогу охарактеризувати в деякій мірі національний склад старообрядництва на Україні.

В лаврських, як і в інших стародубських та чернігівських розкольніцьких слободах, переважали вихідці з Росії та з польських земель (в основному це теж росіяни, які втікли на Вітку і повернулися назад), проте серед них було багато і власне поляків та українців. На це вказував Єргопольський ще під час першого перепису 1715 р.: «между теми Лавре отданными раскольниками малороссияне и поляки немалым количеством поселившиеся»⁷⁴. Що ж стосується власне описних слобід, то до середини XVIII ст. тут переважали вихідці з російських земель, а після другої вітковської «вигонки» 1763 р. вихідці з польських земель (в основному росіяни).

Стосовно соціального стану, то більшість старообрядців на Україні були

селянами. Купецька верхівка становила лише незначний відсоток, про що вказується і в документах того часу. «Они мало что не все помещичьи люди и крестьяне», — говорить в листі київського губернатора до Малоросійської колегії⁷⁵.

Сповідальні розписи Київської єпархії дають змогу в деякій мірі становити кількість старообрядців і на інших українських землях, а не тільки в Стародубському та Чернігівському полках (див. таблицю 4). В основному це були купці зі своїми домочадцями та робітниками, а також старообрядці, які наймитували в господарствах української старшини та заможних козаків.

Звичайно, якщо порівняти ці дані з загальною кількістю населення України, то можна побачити, що старообрядці становили лише незначний його відсоток (крім Стародубського полку, де на кінець століття їх було близько 20000 чол.). Проте старообрядницьке населення, завдяки тому, що воно було особисто вільним, стало носієм нових виробничих відносин, які почали розвиватися на Україні і розвиток яких було загальмовано закріпаченням українського селянства. Адже багато старовірів було найманими робітниками. Чимало членів старообрядницьких громад займалися торгівлею. Стародубські купці мали зв'язки не тільки з закордоном, а й з іншими українськими містами, де вели свої торги й дуже часто жили самі. І в умовах жорсткої регламентуючої політики російського уряду щодо української торгівлі та українського купецтва, саме купці-старовіри (оскільки були вони переважно росіяни) відіграли значну роль у формуванні як власне українського внутрішнього ринку, так і входженні України у загальноімперський всеросійський ринок.

⁷³ Там само. — Арк. 6 зв.

⁷⁴ Там само. — Оп. 3 вот, спр. 17. — Арк. 128.

⁷⁵ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 4315. — Арк. 73–74.

Таблиця 1. Населення розкольницьких слобід за переписами 1761 та 1765 рр.⁷⁶

Слобода	Перепис 1761 р.		Перепис 1765 р.	
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.
Стародубський полк				
Климова	610	456	1066	933
Митьківка	462	325	787	702
Зибка	721	654	1375	888
Шеломи	456	380	836	328
Деменка	181	160	341	179
Злинка	602	457	1059	574
Клинці	622	394	1016	937
Єленка	538	525	1063	610
Воронок	520	463	983	624
Лужки	438	361	799	540
Чировичі	227	168	395	178
Млинка	175	161	336	149
<i>Разом</i>	5552	4504	10056	6642
Чернігівський полк				
Добрянка	683	587	1270	923
Радуль	191	223	414	210
<i>Разом</i>	829	810	1684	1133
<i>Всього</i>	6381	5314	11740	7775

Таблиця 2. Населення розкольницьких слобід, підпорядкованих Києво-Печерській лаврі в XVIII ст.⁷⁷

Слобода	Рік	Дворів	Населення		
			Чол.	Жін.	Всього
Ардонь	1716	15	136	118	254
	1741	34	84	62	146
	1743	34	142	145	287
	1745	31	121	129	250
	1746	32	124	129	253
	1754	66	238	236	474
	1765	—	115	—	—
	1782	58	134	102	236
Свяцька	1716	20	75	54	129
	1741	67	179	215	394
	1743	30	115	99	214
	1745	30	117	96	213
	1746	30	117	98	215
	1754	37	159	148	307
	1765	—	246	—	—
	1782	99	255	303	558

⁷⁶Таблиця складена за матеріалами: ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 59, оп. 1, спр. 3612. — Арк. 9–26; ЧОИДР. — 1884. — Кн. 2. — С. 8–9.

⁷⁷Таблиця складена за матеріалами: ЦДІА України в м. Києві. — 128 («Києво-Печерська лавра»), оп. 1, вот, спр. 541. — Арк. 21–36; Спр. 556. — Арк. 1–4; Оп. 3 вот, спр. 17. — Арк. 83–91; ОДДАСС. — Т. 23. — С. 375; ЧОИДР. — 1884. — Кн. 2. — С. 8–10; Лилеев М. Вказ. праця. — С. 117–119.

Тимошкін	1716	16	51	40	91
перевіз	1741	23	62	70	132
	1743	12	45	32	77
	1745	12	44	30	74
	1746	12	44	30	74
	1754	14	54	45	99
	1765	—	80	—	—
	1782	44	97	110	207

Таблиця 3. Пришле населення розкольніцьких слобід за переписом 1743 р.⁷⁸

Сім'ї, що вийшли:	Слободки		
	Ардонь	Свяцька	Тимошкін Перевіз
З російських міст	19	8	3
З України, в тому числі:			
Слобідської	9	—	4
з польських земель	9	19	5
з описних стародубських і чернігівських слобід	6	2	—
Зі Швеції	—	1	—

Таблиця 4. Старообрядницьке населення на території Гетьманщини у XVIII ст.⁷⁹

Роки	Полки								Всього
	Київський		Полтавський		Ніжинський		Лубенський		
	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	
1721/23	—	—	—	—	—	—	—	—	198
1771	3	—	—	—	99	100	20	8	230
1772	3	—	67	57	88	80	26	15	326
1773	2	—	—	—	92	90	—	—	184
1778	3	1	—	—	92	90	—	—	184
1781	9	8	—	—	260	221	—	—	498
1782	9	7	—	—	245	213	—	—	474

⁷⁸ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 128, оп. 1 вот, спр. 541. — Арк. 21–36.

⁷⁹Таблиця складена за матеріалами: ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 127 (Київська духовна консисторія), оп. 1017, спр. 14. — Арк. 46; Спр. 22. — Арк. 3–29; Оп. 1020, спр. 4139. — Арк. 3–22; Спр. 4203. — Арк. 16–17; Спр. 4275. — Арк. 9–27; Спр. 5296. — Арк. 44–49; Оп. 1024, спр. 2194. — Арк. 6–30; ОДДАСС. — Т. 8. — № 674. — С. 639.